

ORHUN YAZITLARINDA GEÇEN FİİLLERİN KUTADGU BİLİG'DEKİ GÖRÜNÜMÜ

YIL / YEAR 14, SAYI / ISSUE 28 (GÜZ / AUTUMN 2016/2) ss. 67-84

ERTAN BESLİ

Yrd. Doç. Dr., Sinop Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
ertanbesli@hotmail.com.tr

KERİME ÇALIŞ

Yüksek Lisans Öğrencisi, Düzce Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Anabilim Dalı
kerime_5492@outlook.com

Öz

Bu makalede Eski Türk Yazıtları döneminde yazılmış olan Tonyukuk, Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında yer alan fiillerden Kutadgu Bilig'e ulaşanlar tespit edilmiştir. Söz konusu Eski Türkçe fiillerin ses, yapı ve anlam bilgileri yönünden Kutadgu Bilig'deki izleri, benzerlik ve ayrılıkları da art zamanlı tarihî ayırimsal-karşılaştırmalı dil bilim yöntemine göre incelenip belirlenmiştir. Bu çalışmada gerektiğinde incelenen şekillerin köken bilgisi ve anlam bilimsel açıklamalarına da yer verilmiştir. Araştırmamızdan elde edilen verilere dayanarak Eski Türkçe ses, yapı özelliklerinin, anlam alanının ve söz varlığının Kutadgu Bilig ve Karahanlı Türkçesinde büyük ölçüde yer bulduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Orhun Yazıtları, Kutadgu Bilig, Köken Bilgisi, Anlam Bilim

APPERANCE OF OLD TURKISH VERBS IN KUTADGU BILIG

Abstract

In this study, the old Turkish verbs having reached to Kutadgu Bilig have been identified. In terms of phonology, morphology and semantics, the old Turkish verbs have been compared to the verbs in Kutadgu Bilig according to the comparative method. Some etymological and semantic explanations have also been taken place when they are in need. All in all, based on the data obtained from our research, the old Turkish phonetic, morphological features, semantic field and vocabulary are found in Kutadgu Bilig and Karakhanic Turkish to a large extent.

Keywords: Old Turkish, Orkhun inscriptions, Kutadgu Bilig, Etymology, Semantics

Giriş

Fiiller bir dilin temel söz varlıkları arasında önemli bir yer tutar. Eski Türkçe fiil varlığı bakımından bir hayli zengindir. Bu çalışmanın temel amacı Orhun yazıtlarında geçen fiillerin KB'de ne ölçüde yer bulduğunu tespit etmektir. Böylece Eski Türkçe söz varlığının Karahanlı Türkçesi ve KB'deki durumu hakkında önemli veriler elde edilecektir. Araştırmamızın diğer bir amacıysa bu yazıtlarda geçip KB'de tespit edilen fiillerin ses, şekil ve anlam özelliklerini ne ölçüde koruduğunun ortaya çıkarılmasıdır. KB'de tespit edilen fiillerde ses, şekil ve anlam yönünden değişikliğe uğrayanları da saptayıp açıklamak hemen yukarıda bahsettiğimiz amaçlara girer. Araştırmamızda uyguladığımız yöntem şu şekildedir: Eski Türkçe döneminde yer alan Orhun yazıtlarında geçen yüz elli beş adet fiil Karahanlı Türkçesinin önemli eseri KB'de taranmıştır. Söz konusu eserde geçtiği tespit edilen fiiller ses, şekil ve anlam özellikleri bakımından Orhun yazıtlarındaki kullanımlarıyla karşılaştırılmıştır. KB'de geçmeyen fiiller de çalışmamızda ayrı bir başlık altında sıralanmıştır. Bu fiillerden bir kısmı KB'de yer almamasına karşın Karahanlı Türkçesinin diğer önemli eseri DLT'de geçmiştir. Son olarak araştırmamızda incelediğimiz Eski Türkçe fiiller, ses, şekil ve anlam özelliklerine göre sınıflandırıldıktan sonra ulaştığımız veriler analiz edilip sentezlenerek çalışmamızın amaçlarına ulaşmaya çalışılmıştır.

1. Orhun Yazıtlarında Geçip Kutadgu Bilig'de Ses ve Şekil Özelliklerini Koruyan Fiiller

aç- 'açmak' > aç- 'açmak, izah etmek' (KB 63, 82, 391, 596, 945)

aç- 'acıkmak' > aç- 'acıkmak' (KB 1202, 2924, 4403)

ağ- 'aşmak, çıkmak' > ağ- 'yükselmek, çıkmak' (KB 289, 731)

ağrı- 'ağrımak' > ağrı- 'ağrımak' (KB 3430, 4302, 4586)

akıt- 'akın ettirmek, akıtmak, göndermek' < ak- 'akmak' (KB 669, 2688, 4829) > akıt- 'akıtmak' (KB 1157, 3107, 6533)

akıt- Eski Türkçe *ak-* fiil kökünden türemiştir. Bu fiil kökü Eski Uygur Türkçesinde yer alır (Caferoğlu, 1993: 6). Söz konusu fiil KB'de hem fiil kökü hem de ettirgen çatılı şekilleriyle yer almıştır.

al- 'almak, yenmek, işgal etmek, dinlenmek, dikkate almak' > al- 'almak' (KB 470, 694, 3554)

alk- 'bitirmek, tamamlamak, bitmek' > alk- 'mahvetmek, batırmak' (KB 1209, 5107, 5404)

ar- 'aldatmak, kandırmak' > ar- 'aldatmak' (KB 177, 873, 1172)

Hemen yukarıda yer alan fiillerin *ār-* fiilinden türemiş olabileceği söylenmiştir (Clauson, 1972: 229). Bu fiilin yerine sonra kullanılmaya başlayan ve *āl-* isminden türeyen *altā-* 'aldatmak, kandırmak' fiili arasında uzak bir ilişki söz konusu olabilir (Clauson, 1972: 133, 193).

arta- > artat- 'bozmak, harap etmek' < arta- 'bozulmak, kötüleşmek' (KB 834, 1055, 4384) > artat- 'bozmak, harap etmek' (KB 1082, 2024, 2284)

Yazıtlarda geçen *artat-* fiili, *arta-* fiilinin ettirgen çatılı şeklidir (Clauson, 1972:

208). KB'de her iki fiil şekli de yer almıştır.

aş- 'aşmak, geçmek' > aş- 'aşmak' (KB 1735)

aşan- 'yemek yemek, yemek yenilmek' < aşı- 'yemek' (KB 123, 1480, 2916)

Bu fiil KB'de isimden fiil yapma eki olan -a ile kullanılmıştır. Göktürkçede ise dönüşlü çatı almış hali kullanılır.

ay- 'söylemek, konuşmak, haber vermek, hükmetmek, idare etmek' > ay- 'demek, söylemek' (KB 82, 563, 1128)

ba- 'bağlamak' > ba- 'bağlamak' (KB 553, 710, 1477)

bar- 'varmak, gitmek' > bar- 'varmak, gitmek' (KB 747, 1075, 1090)

bas- 'basmak, bastırmak, üzerine çökmek, yenmek, ezmek' > bas- 'basmak' (KB 2028, 1053, 5759)

bér- 'vermek' > bér- 'vermek' (KB 3022, 4877, 4992)

bıç- 'biçmek, kesmek' > bıç- 'biçmek, kesmek' (KB 286, 3620, 4661)

bil- 'bilmek' > bil- 'bilmek' (KB 1152, 1878, 3779)

birik- 'birikmek, toplanmak, katılmak' > birik- 'birikmek, toplanmak, bir olmak' (KB 862, 1664, 2416)

biti- 'yazmak' > biti- 'yazmak' (KB 2223, 2228, 2725)

bol- 'olmak' > bol- 'olmak' (KB 60, 157, 1217)

bul- 'bulmak' > bul- 'bulmak' (KB 129, 3437, 3801)

élt- 'iletmek, götürmek' > élt- 'iletmek, götürmek, göndermek, ulaştırmak' (KB 335, 4719, 6595)

émget- 'eziyet etmek, zahmet çektirmek'; émgetme- 'zahmet çektirmemek, eziyet etmemek' < émge- 'zahmet çekmek, eziyet çekmek' (KB 332, 565, 689) > émget- 'yordurmak, zahmet çektirmek, eziyet çektirmek' (KB 166, 1983, 3827)

émge- 'acı çekmek' fiilinden yukarıdaki *émget-* fiili türemiştir. Söz konusu fiilin yerine daha sonra *émgen-* fiili kullanılmıştır (Clauson, 1972: 159). *émgetme-* fiili de yazıtlarda olumsuz şekil olarak geçer.

er- 'imek, olmak' > er- 'olmak, imek' (KB 83, 446, 3908)

értin- 'geçinmek, vazgeçmek, dönmek; pişman olmak' < ért- 'geçmek' (KB 1331, 1535, 1925)

Bu fiil Orhun yazıtlarında dönüşlü çatı almış şekliyle kullanılmıştır. Söz konusu fiil KB' de yalnızca temel anlamıyla geçmiştir.

igid- 'beslemek, bakmak, yetiştirmek, büyütme; ilgilenmek' > igid- 'terbiye etmek, eğitmek, yetiştirmek, beslemek' (KB 1257, 6129, 6559)

in- 'inmek' > in- 'inmek' (KB 210, 1526, 5940)

kal- 'kalmak, çaresiz kalmak' > kal- 'kalmak' (KB 110, 556, 1216)

kat- 'katmak, geceyi gündüze katmak, gece yürüyüşü yapmak' > kat- 'katmak, karıştırmak' (KB 711, 2887, 4517)

kağan- 'kazanmak, toplamak, biriktirmek, zaptetmek; çalışmak' > kağan- 'kazanmak' (KB 189, 3240, 3666)

Bu fiil Eski Türkçede 'kazanmak, toplamak, biriktirmek, zaptetmek; çalışmak' anlamlarına gelirken, KB'de 'kazanmak' anlamına gelerek anlam daralmasına uğramıştır.

keç- 'geçmek' > keç- 'geçmek, ölmek' (KB 231, 954, 5177)

kel- 'gelmek' > kel- 'gelmek' (KB 583, 747, 3158)

- kıl- 'kılmak, yapmak' > kıl- 'kılmak, etmek, yapmak' (KB 525, 3058, 4904)
 kigür- 'sokmak, yapmak; getirmek' > kigür- 'girdirmek, içeri sokmak' (KB 2370, 3293)
 kir- 'girmek, dalmak' > kir- 'girmek' (KB 991, 4994, 5684)
 kon- 'konmak, yerleşmek, konaklamak' > kon- 'konmak,' (KB 73, 5643)
 kork- 'korkmak' > kork- 'korkmak' (KB 773, 983, 3401)
 kör- 'görmek, bakmak, tabi olmak' > kör- 'görmek, bakmak' (KB 777, 926, 1621)
 kötür- 'kaldırmak, yükseltmek, çıkarmak' > kötür- 'götürmek, kaldırmak, yükseltmek, yok etmek' (KB 1493, 3790, 4728)
 okı- 'çağırarak, davet etmek' > okı- 'çağırarak' (KB 78, 319, 1557)
 olur- 'oturmak, tahta oturmak' > olur- 'oturmak' (KB 771, 577, 4112)
 KB'de *-dur* ettirgenlik eki kullanılmıştır. Kelime **ol-* fiil kökünden türemiştir (Clauson, 1972: 150).
 oz- 'ileri geçmek, öne atılmak, kurtulmak; sıyrılmak' > oz- 'geçmek, ileri geçmek, ilerlemek' (KB 248, 2344)
 ö- 'düşünmek' > ö- 'düşünmek' (KB 306, 1462, 3834)
 öğ- 'övmek' > öğ- 'öğmek, medhetmek' (KB 184, 442, 3061)
 ökün- 'pişman olmak, hayıflanmak, kendine gelmek' > ökün- 'pişman olmak' (KB 363, 1398, 6258)
 öl- 'ölmek' > öl- 'ölmek' (KB 157, 182, 1487)
 ötün- 'arz etmek, rica etmek; dilek dilemek' > ötün- 'arz etmek, dilekte bulunmak, ricada bulunmak' (KB 578, 2174, 4060)
 sa- 'saymak, söylemek; haber vermek' > sa- 'saymak,' (KB 569, 875, 1657)
 Söz konusu Eski Türkçe fiil *sanā-* fiili ile yer değiştirmiştir (Clauson, 1972: 781).
 saqın- 'düşünmek, endişelenmek, plan kurmak, yas tutmak' > saqın- 'sakinmek; sanmak, düşünmek' (KB 517, 726, 4240)
 sanç- 'sançmak, mızraklamak' > sanç- 'sançmak, dürtmek, vurmak' (KB 170, 262, 6608)
 sı- 'kırmak, bozmak, yenmek; zaptetmek' > sı- 'kırmak, bozmak, ezmek; kırılmak' (KB 2808, 3635, 48047)
 sığta- 'ağlamak, sızlamak' > sığta- 'ağlamak' (KB 6292)
 sök- 'sökme, yarmak' > sök- 'sökme' (KB 2268)
 sözleş- > sözleş- 'söyleşmek, sözleşmek' > sözleş- 'söylemek, konuşmak' (KB 186, 665, 5004)
sözleş- fiili *söz:leş-* 'söylemek, konuşmak' < *söz:* isiminden gelir ve 8. yy. Uyгур metinlerinde yer alır (Clauson, 1972: 863). Söz konusu fiilin Orhun yazıtlarında isteş çatılı hali kullanılmıştır.
 sür- 'sürmek, kovmak' > sür- 'sürmek, kovmak, sürgün etmek; devam etmek' (KB 65, 3548, 5344)
 tapla- 'beğenmek, onaylamak' > tapla- 'kabul etmek, razı olmak' (KB 532, 1431, 3495)
 té- 'demek, söylemek' > té- 'demek' (KB 156, 353, 1730)
 teg- 'değmek, erişmek, ulaşmak, hücum etmek, çarpışmak' > teg- 'değmek, dokunmak, ulaşmak' (KB 155, 447, 2745)

tez- 'kaçmak' > tez- 'kaçmak' (KB 548, 713, 2730)

tıñla- 'dinlemek' > tıñla- 'dinlemek' (KB 559, 648, 2947)

EDT'de bu fiilin **tıñ* isim şeklinden gelmiş olabileceği belirtilmiştir (Clauson, 1972: 522). Ayrıca Çince: **t'ing* 'duymak, dinlemek' fiilini de söz konusu fiilin kökeni olması bakımından şüpheli bulur.

tik- 'dikmek' > tik- 'dikmek, dürtmek, sokmak, delmek, dikey getirmek, (dikiş) dikmek, (ağaç) dikmek' (KB 769, 1297, 1899)

tirgür- 'diriltmek' > tirgür- 'diriltmek' (KB 4717)

tokı- 'vurmak, dövmek' > tokı- 'döğmek, vurmak' (KB 233, 2930, 4669)

topul- 'delmek' > topul- 'delmek' (KB 2328)

tök- > töküt- 'akıtmak' < tök- 'dökmek' (KB 195, 1395, 2381) > tökül- 'dökülme' (KB 5982)

Orhun yazitlarında *töküt*- şeklinde geçen bu fiil ayrıca Eski Kırgız yazitlarında *tök*- (Uybat II 3) şeklinde geçer. Söz konusu fiil KB'de *tök*- ve *tökül*- fiil şekillerinde yer almıştır.

törü- 'türemek, yaratılmak' > törü- 'türemek, meydana gelmek' (KB 692, 1242, 4459)

tu- 'kapamak, kapanmak, tıkamak' > tu- 'kapatmak, tıkamak, kaplamak' (KB 72, 3412, 6643)

tut- 'tutmak' > tut- 'tutmak' (KB 664, 717, 1259)

tüş- 'düşmek, inmek' > түş- 'düşmek, inmek' (KB 523, 807, 1428)

tüz- > түzül- '(ilişkileri) düzelmek' < түz- 'düzmek, düzeltmek' (KB 205, 1009, 6641) > түzül- 'düzelmek' (KB 103, 1824, 4795)

Söz konusu fiil Orhun yazitlarında edilgen çatılı şekliyle geçmiştir.

u- 'muktedir olmak, yapabilmek' > u- 'muktedir olmak' (KB 104, 3330, 4256)

uç- 'uçmak' > uç- 'uçmak' (KB 74, 4796, 6036)

una- > unama- 'tasvip etmemek, onaylamamak' > una- 'razı olmak' (KB 4921, 5965)

Orhun yazitlarında söz konusu fiilin olumsuz şekli yer almıştır.

ur- 'vurmak, dövmek, koymak, yapmak, takmak, hak etmek, yontmak, geçirmek, kaydetmek' > ur- 'vurmak, döğmek' (KB 86, 350, 871)

ük- 'yığmak' > ök- 'yığmak' (KB 2935)

EDT'de bu fiilin kökünün **ü*- olabileceği söylenmiştir (Clauson, 1972: 100)

üz- 'kesmek, kırmak, koparmak; parçalamak' > üz- 'kesmek' (KB 655, 2419, 5458)

yan- 'dönmek, geri dönme, korkutmak' > yan- 'dönme, geri gelme, geri tepme; tehdit etme' (KB 86, 967, 1050)

yanıl- 'yanılmak' > yanıl- 'yanılmak' (KB 630, 1282, 5515)

yara- 'yaramak, yaraşmak' > yara- 'yaramak, uygun olmak' (KB 484, 2661, 4044)

yarlıka- 'buyurmak, başışlamak, esirgemek; korumak' > yarlıka- 'buyurmak, emretmek; affetmek, başışlamak' (KB 896, 3176, 5122)

yaşa- 'yaşamak' > yaşa- 'yaşamak' (KB 1480, 2302, 6396)

yat- 'yatmak' > yat- 'yatmak' (KB 164, 1419, 6303)

yaz- > yazın- 'günah işlemek, karşı gelmek, yanılmak; yolunu şaşırma' < yaz-

‘günah işlemek, kabahat işlemek’ (ETY 889), yaz- ‘şaşırmak, yanılmak’ (KB 205, 600, 4093)

Hemen yukarıda yer alan *yaz-* ‘günah işlemek, kabahat işlemek’ fiili Eski Türkçe-de ŞU B 5’de geçer. Söz konusu fiil Orhun yazıtlarında dönüşlü çatılı şekliyle geçerken KB’de kök haliyle yer almıştır.

yé- ‘yemek’ > yé- ‘yemek’ (KB 164, 1260, 2033)

yél- ‘koşmak, koşturmak, dörtнала gitmek, hızlı gitmek’ > yél- ‘koşmak’ (KB 1077)

yığ- ‘yığmak, toplamak’ > yığ- ‘yığmak, toplamak’ (KB 372, 3046, 5513)

yit- ‘yitmek, kaybolmak’ > yit- ‘yitmek, kaybolmak’ (KB 129, 890, 1062)

yoqad- ‘yok olmak’ > yoqad- ‘yok etmek’ (KB 14, 5270, 6560)

Eski Türkçede geçen *yoq-* ve *yo:k* şekilleri **yo:-* fiilinden türemiştir (Clauson: 1972: 895).

yori- ‘yürümek, gitmek, hareket etmek’ > yori- ‘yürümek, varmak’ (KB 79, 685, 874)

Yazıtlarda *yori-* fiilinden türeyen *yorit-* ‘yürütmek, harekete geçirmek, sevk etmek’ ve olumsuz şekli *yorıma-* fiilleri de bulunur.

yügür- ‘koşmak’ > yügür- ‘koşmak, seyirtmek, yürümek’ (KB 384, 575, 1742)

yükün- ‘baş eğmek’ > yükün- ‘secde etmek’ (KB 582, 5452)

2. Orhun Yazıtlarında Geçip Kutadgu Bilig’de Ses veya

Şekil Gelişimine Uğrayan Fiiller

adır- > adrıl- ‘ayrılmak’ > adrıl- ‘ayrılmak’ (KB 1075, 1276) < adır ‘ayırarak’ (KB 2572, 2772)

Bu fiil şekli için KB’de *d-* > *ç-* ses gelişimi olmuştur. *ad-* kökü açıkça görülmektedir. Söz konusu kök *aç-* şeklinde EDT’de gösterilip *açır-* fiili söz konusu kökün faktitif şekli olarak verilmiştir (Clauson, 1972: 66). Bu fiil kökü KB’de de devam eder.

bedize- ‘resimlemek, süslemek’ > beze- ‘bezemek, süslemek’ (KB 22, 386, 2130)

Söz konusu fiil *bedizet-* ‘resimletmek, süsletmek, heykel yaptırmak’ ettirgen çatılı şekliyle de Orhun yazıtlarında geçer. Bu fiil KB’de *d-* > *ç-* > *z-* ses değişiklikleriyle yer almıştır.

bin- ‘binmek’ > min- ‘binmek’ (KB 576, 1388, 5805), mün- ‘binmek’ (KB 2354, 4711)

Bu fiil KB’de *b-* > *m-* ve *i-* > *ü-* ses değişiklikleriyle yer alır.

boz- ‘bozmak, bozguna uğratmak’ > buz- ‘bozmak, yıkmak, harap etmek, dar-madağın etmek’ (KB 548, 1414, 2026)

Söz konusu fiil KB’de *o-* > *u-* ses değişikliğiyle yer almıştır.

buṇad- ‘bunalmak, kederlenmek’ > muṇad- ‘bunalmak, ihtiyaç duymak’ (KB 572, 1859, 2565)

buṇ ‘sıkıntı’ isim kökünden gelen bu şekil KB’de *b-* > *m-* ses değişikliği ile *muṇ* isim şeklinde yaşamaktadır.

ebir- ‘evirmek, dolanmak, çevirmek’ > evür- ‘evirmek, döndürmek, çevirmek’ (KB 649, 2373, 5089)

KB'de *b- > v-* ses değişimi olmuştur. Ayrıca ünlü yuvarlaklaşması meydana gelmiştir.

ıd- 'göndermek' > ıd- 'göndermek, salmak, serbest bırakmak, geçirmek, ulaştır- mak' (KB 34, 750, 3907)

KB'de *-d > -d* ses gelişimi hadisesi meydana gelmiştir.

kaşış- 'kavuşmak, birleşmek, toplanmak; buluşmak' > kavuş- 'kavuşmak' (KB 3314, 3316, 5312)

Söz konusu fiilde *b- > v-* ses değişimi hadisesi meydana gelmiştir. Ayrıca bu fiilde ünlü yuvarlaklaşması meydana gelmiştir.

kıd- 'öldürmek, küçük parçalara ayırmak' (EDT 595) > kıy- 'kıymak, (sözden vb.) dönmek' (KB 850, 2013, 2876)

KB'de *-d > -y* ses gelişimi hadisesi meydana gelmiştir.

ko- 'komak, koymak' > kod- 'koymak, bırakmak' > koğ- 'koymak, bırakmak' (KB 925, 1130, 5190)

kod- fiili ko- 'koymak, terk etmek; bırakmak' fiil kökünden türemiştir (Clouston, 1972, s. 595). Söz konusu fiilde *-d* fiilden fiil yapma eki kullanılmış ve *-d > -d* ses hadisesi meydana gelmiştir.

korı- 'korumak' > koru- 'korumak' (KB 3844)

Söz konusu fiilde ünlü yuvarlaklaşması olmuştur.

küzed- 'gözetmek, saklamak' > küzet- 'gözetmek, korumak, saklamak' (KB B22, B43)

Söz konusu fiilde *-d > -t* ses değişimi olmuştur. Ayrıca bu fiil KB'de *küdez-* şeklinde de geçmektedir.

seb- > sebin- 'sevinmek' > sevin- 'sevinmek' (KB 620, 3114, 4607)

Bu fiil Orhun yazitlarında dönüşlü çatılı şekliyle bulunur. KB'de hem *sev-* şekli hem de dönüşlü çatılı şekli *sevin-* bulunur. Söz konusu fiilde *b- > v-* ses değişimi söz konusudur.

tıd- 'mani olmak, alıkoymak' > tığ- 'mani olmak, geri koymak; bırakmak' (KB 1197, 1445, 2810; 5439)

Bu fiil şekli için KB'de *-d > -d* ses gelişimi olmuştur.

tod- 'doymak' > toğ- 'doymak' (KB 923, 2003, 3113)

Bu fiil şekli için KB'de *-d > -d* ses gelişimi olmuştur.

ud- 'takip etmek, kovalamak, uymak' > uđ- 'uymak, takip etmek' (KB 571, 1174, 3195)

Söz konusu fiilde *-d > -d* ses değişimi meydana gelmiştir.

udı- 'uyumak' > uğı- 'uyumak' (KB 83, 447, 3225)

udı- fiili *u:* 'uyku' isminden türemiştir (Clouston, 1972: 42). Bu fiilde *-d > -d* ses değişimi meydana gelmiştir.

ün- 'büyüme, gelişme, çıkmak; yükselmek' > ün- 'bitmek, yetişmek, yükselmek' (KB 972, 1394, 2032) > üntür- '(şafak) sökmek, büyüme, gelişme, çıkmak; yükselmek'

üntür- fiili DLT'de *ündür-* olarak yer almıştır (DLT I 225). Bu fiilin türediği *ün-* fiili Eski Türkçe döneminde (IB 53) ve KB'de yer alır. Orhun yazitlarında bu fiilin ettirgen çatılı şekli *üntür-* bulunur.

yavrit- 'yıpratmak, yok etmek' > yavrit- 'kötülemek, yıpratmak' (KB 990, 1912,

4076)

Söz konusu fiilde *b-* > *v-* ses değişimi hadisesi meydana gelmiştir.

yoŋa- > *yoŋa-* ‘şikayet etmek’ şeklinde geçer (KB 4108, 5860) < *yoŋaşur-* ‘karşılıklı çekiştirmek, gammazlatmak, iftira ettirmek’

Söz konusu fiil Eski Türkçede geçen *yoŋa-* fiilinden türemiştir ve KB’de *yoŋa-* ‘şikayet etmek’ şeklinde geçer (TT IV 8, KB 4108, 5860). Orhun yazıtlarındaysa bu fiilden türemiş *yoŋaşur-* fiili yer alır.

yubul- ‘yuvarlanmak’ > *yuvlun-* ‘yuvarlanmak’ (KB 662)

Bu fiilde *b-* > *v-* ses değişimi hadisesi meydana gelmiştir. Söz konusu fiil Orhun yazıtlarında edilgen çatılı şekliyle geçerken KB’de dönüşlü çatılı şekliyle yer almıştır.

3. Kutadgu Bilig’de Geçen Fillerden Eski Türkçe Anlam

Özelliklerini Koruyanlar

aç- (1) ‘açmak’ > *aç-* ‘açmak, izah etmek’ (KB 63, 82, 391, 596, 945)

Bu şekil Eski Türkçe *aç-* fiil kökünden gelir. KB’de söz konusu fiil ‘izah etmek’ anlamında da kullanılarak yan anlam kazanmıştır.

aç- (2) ‘acıkmak’ > *aç-* ‘acıkmak’ (KB 1202, 2924, 4403)

adır- > *adır-* ‘ayrılmak’ > *adır-* ‘ayrılmak’ (KB 1075, 1276) < *adır* ‘ayırarak’ (KB 2572, 2772)

ağ- ‘çıkarmak, tırmanmak’ > *ağ-* ‘yükselmek, çıkarmak’ (KB 289, 731)

ağrı- ‘ağrılamak’ > *ağrı-* ‘ağrılamak’ (KB 3430, 4302, 4586)

aķıt- ‘akıtmak, göndermek’ < *aķ-* ‘akmak’ (KB 669, 2688, 4829) > *aķıt-* ‘akıtmak’ (KB 1157, 3107, 6533)

ar- ‘aldatmak, kandırmak’ > *ar-* ‘aldatmak’ (KB 177, 873, 1172)

arta- > *artat-* ‘bozmak, harap etmek’ < *arta-* ‘bozulmak, kötüleşmek’ (KB 834, 1055, 4384) > *artat-* ‘bozmak, harap etmek’ (KB 1082, 2024, 2284)

aş- ‘aşmak, geçmek’ > *aş-* ‘aşmak’ (KB 1735)

aşan- ‘yemek yemek, yemek yenilmek’ < *aşa-* ‘yemek’ (KB 123, 1480, 2916)

ba- ‘bağlamak’ > *ba-* ‘bağlamak’ (KB 553, 710, 1477)

bar- ‘varmak, gitmek’ > *bar-* ‘varmak, gitmek’ (KB 747, 1075, 1090)

bedize- ‘resimlemek, süslemek’ > *beze-* ‘bezemek, süslemek’ (KB 22, 386, 2130)

bér- ‘vermek’ > *bér-* ‘vermek’ (KB 3022, 4877, 4992)

bıç- ‘biçmek, kesmek’ > *bıç-* ‘biçmek, kesmek’ (KB 286, 3620, 4661)

bil- ‘bilmek’ > *bil-* ‘bilmek’ (KB 1152, 1878, 3779)

bin- ‘binmek’ > *min-* ‘binmek’ (KB 576, 1388, 5805), *mün-* ‘binmek’ (KB 2354, 4711)

birik- ‘birikmek, toplanmak, katılmak’ > *birik-* ‘birikmek, toplanmak, bir olmak’ (KB 862, 1664, 2416)

biti- ‘yazmak’ > *biti-* ‘yazmak’ (KB 2223, 2228, 2725)

bol- ‘olmak’ > *bol-* ‘olmak’ (KB 60, 157, 1217)

bul- ‘bulmak’ > *bul-* ‘bulmak’ (KB 129, 3437, 3801)

ebir- ‘evirmek, dolanmak, çevirmek’ > *evür-* ‘evirmek, döndürmek, çevirmek’ (KB 649, 2373, 5089)

- émget- 'eziyet etmek, zahmet çektirmek'; émgetme- 'zahmet çektirmemek, eziyet etmemek' < émge- 'zahmet çekmek, eziyet çekmek' (KB 332, 565, 689) > émget- 'yordurmak, zahmet çektirmek, eziyet çektirmek' (KB 166, 1983, 3827)
- er- 'imek, olmak' > er- 'olmak, imek' (KB 83, 446, 3908)
- igid- 'beslemek, bakmak, yetiştirmek, büyütme; ilgilenmek' > igid- 'terbiye etmek, eğitme, yetiştirmek, beslemek' (KB 1257, 6129, 6559)
- in- 'inmek' > in- 'inmek' (KB 210, 1526, 5940)
- kal- 'kalmak' > kal- 'kalmak' (KB 110, 556, 1216)
- kel- 'gelme' > kel- 'gelme' (KB 583, 747, 3158)
- kıl- 'kılmak, yapmak' > kıl- 'kılmak, etmek, yapmak' (KB 525, 3058, 4904)
- kigür- 'sokmak, girdirmek' > kigür- 'girdirmek, içeri sokmak' (KB 2370, 3293)
- kir- 'girmek' > kir- 'girmek' (KB 991, 4994, 5684)
- ko- 'komak, koymak' > kod- 'koymak, bırakmak' > koğ- 'koymak, bırakmak' (KB 925, 1130, 5190)
- korı- 'korumak' > koru- 'korumak' (KB 3844)
- korķ- 'korkmak' > korķ- 'korkmak' (KB 773, 983, 3401)
- kör- 'görmek, bakmak, tabi olmak' > kör- 'görmek, bakmak' (KB 777, 926, 1621)
- küzed- 'gözetmek, saklamak' > küzet- 'gözetmek, korumak, saklamak' (KB B22, B43)
- oķı- 'çağırma, davet etmek' > oķı- 'çağırma' (KB 78, 319, 1557)
- olur- 'oturmak, tahta oturmak' > olđur- 'oturmak' (KB 771, 577, 4112)
- ö- 'düşünmek' > ö- 'düşünmek' (KB 306, 1462, 3834)
- ög- 'övmek' > ög- 'öğmek, medhetmek' (KB 184, 442, 3061)
- öl- 'ölmek' > öl- 'ölmek' (KB 157, 182, 1487)
- ötün- 'arz etmek, rica etmek; dilek dilemek' > ötün- 'arz etmek, dilekte bulunmak, ricada bulunmak' (KB 578, 2174, 4060)
- seb- > sebin- 'sevinmek' > sevin- 'sevinmek' (KB 620, 3114, 4607)
- sığta- 'ağlamak' > sığta- 'ağlamak' (KB 6292)
- sök- 'sökmek' > sök- 'sökmek' (KB 2268)
- sözle- > sözleş- 'söyleşmek, sözleşmek, konuşmak' > sözle- 'söylemek, konuşmak' (KB 186, 665, 5004)
- tapla- 'beğenmek, onaylamak' > tapla- 'kabul etmek, razı olmak' (KB 532, 1431, 3495)
- té- 'demek, söylemek' > té- 'demek' (KB 156, 353, 1730)
- tez- 'kaçmak' > tez- 'kaçmak' (KB 548, 713, 2730)
- tığla- 'dinlemek' > tığla- 'dinlemek' (KB 559, 648, 2947)
- tirgür- 'diriltmek' > tirgür- 'diriltmek' (KB 4717)
- tod- 'doymak' > toğ- 'doymak' (KB 923, 2003, 3113)
- toķı- 'vurmak, dövmek' > toķı- 'döğmek, vurmak' (KB 233, 2930, 4669)
- topul- 'delmek' > toplu- 'delmek' (KB 2328)
- tök- > töküt- 'akıtmak' < tök- 'dökmek' (KB 195, 1395, 2381) > tökül- 'dökülme' (KB 5982)
- törü- 'türemek, yaratılmak' > törü- 'türemek, meydana gelme' (KB 692, 1242, 4459)

- tu- 'kapamak, kapanmak, tıkamak' > tu- 'kapatmak, tıkamak, kaplamak' (KB 72, 3412, 6643)
- tut- 'tutmak' > tut- 'tutmak' (KB 664, 717, 1259)
- tüş- 'düşmek, inmek' > түş- 'düşmek, inmek' (KB 523, 807, 1428)
- tüz- > түzül- '(ilişkileri) düzelmek' < түz- 'düzmek, düzeltmek' (KB 205, 1009, 6641) > түzül- 'düzelmek' (KB 103, 1824, 4795)
- u- 'muktedir olmak, yapabilmek' > u- 'muktedir olmak' (KB 104, 3330, 4256)
- uç- 'uçmak' > uç- 'uçmak' (KB 74, 4796, 6036)
- ud- 'takip etmek, uymak' > uđ- 'uymak, takip etmek' (KB 571, 1174, 3195)
- udı- 'uyumak' > uğı- 'uyumak' (KB 83, 447, 3225)
- una- > unama- 'tasvip etmemek, muvakafat etmemek' > una- 'razı olmak' (KB 4921, 5965)
- ük- 'yığmak > ök- 'yığmak' (KB 2935)
- ün- 'büyüme, gelişme, çıkmak; yükselmek' > ün- 'bitmek, yetişmek, yükselmek' (KB 972, 1394, 2032) > üntür- '(şafak) sökmek, büyüme, gelişme, çıkmak; yükselmek'
- yan- 'dönme, geri dönme, korkutmak' > yan- 'dönme, geri gelme, geri tepme; tehdit etme' (KB 86, 967, 1050)
- yanıl- 'yanılmak' > yanıl- 'yanılmak' (KB 630, 1282, 5515)
- yara- 'yaramak, yaraşmak' > yara- 'yaramak, uygun olmak' (KB 484, 2661, 4044)
- yaşa- 'yaşamak' > yaşa- 'yaşamak' (KB 1480, 2302, 6396)
- yat- 'yatmak' > yat- 'yatmak' (KB 164, 1419, 6303)
- yé- 'yemek' > yé- 'yemek' (KB 164, 1260, 2033)
- yığ- 'yığmak, toplamak' > yığ- 'yığmak, toplamak' (KB 372, 3046, 5513)
- yit- 'yitme, kaybolma' > yit- 'yitme, kaybolma' (KB 129, 890, 1062)
- yori- 'yürümek, gitme' > yori- 'yürümek, varma' (KB 79, 685, 874)
- yubul- 'yuvarlanma' > yuvlun- 'yuvarlanma' (KB 662)

4. Kutadgu Bilig'de Geçen Fiillerden Anlam Değişimine Uğrayanlar

al- 'almak, yenme, işgal etme, dinlenme, dikkate alma' > al- 'almak' (KB 470, 694, 3554)

Bu fiil Eski Türkçede 'almak, yenme, işgal etme, dinlenme, dikkate alma' gibi anlamlara gelirken KB'de sadece 'almak' anlamında kullanılarak anlam daralmasına uğramıştır.

alq- 'bitirme, tamamlama, bitme' > alq- 'mahvetme, batırma' (KB 1209, 5107, 5404)

Söz konusu fiil Eski Türkçede 'bitirme, tamamlama, bitme' gibi temel anlamlarda kullanılırken, KB'de daha kuvvetli bir anlam olan 'mahvetme, batırma' anlamlarında kullanılmıştır.

ay- 'söyleme, konuşma, haber verme, hükmetme, idare etme' > ay- 'demek, söyleme' (KB 82, 563, 1128)

Söz konusu fiil Eski Türkçede 'söyleme, konuşma, haber verme, hükmetme, idare etme' gibi anlamlara gelirken, KB'de 'demek, söyleme' anlamlarında kullanılarak anlam daralmasına uğramıştır.

bas- 'basmak, bastırmak, üzerine çökmek, yenmek, ezmek' > bas- 'basmak' (KB 2028, 1053, 5759)

Söz konusu fiil Eski Türkçede 'basmak, bastırmak, üzerine çökmek, yenmek, ezmek' gibi anlamlara gelirken, KB'de 'basmak' temel anlamında kullanılarak anlam daralmasına uğramıştır.

bat- 'batmak, güneş batmak' > bat- 'batmak, sinmek, gözden kaybolmak, saklanmak, gizlenmek' (KB 4017, 4835, 6303)

Söz konusu fiil Eski Türkçede 'batmak, güneş batmak' anlamında kullanılırken, KB'de 'batmak, sinmek, gözden kaybolmak, saklanmak, gizlenmek' gibi anlamlarla anlam genişlemesine uğramıştır.

boz- 'bozmak, bozguna uğratmak' > buz- 'bozmak, yıkmak, harap etmek, dar-madağın etmek' (KB 548, 1414, 2026)

Bu fiilin KB'de kavram alanı büyümüştür. Bu yüzden anlam genişlemesi meydana gelmiştir.

bunaç- 'bunalmak, kederlenmek' > muñaç- 'bunalmak, ihtiyaç duymak' (KB 572, 1859, 2565)

Bu fiilde anlam genişlemesi meydana gelmiştir.

élt- 'iletmek, götürmek' > élt- 'iletmek, götürmek, göndermek, ulaştırmak' (KB 335, 4719, 6595)

Söz konusu fiil KB'de anlam gelişimine uğramıştır.

értin- 'geçinmek, vazgeçmek, dönmek; pişman olmak' < ért- 'geçmek' (KB 1331, 1535, 1925)

Söz konusu fiil KB'de yalnızca temel anlamıyla geçerek anlam daralmasına uğramıştır.

ıçgın- 'kaybetmek, kaçırmak; kaybolmak' > ıçgın- 'kaçırmak: kaybedilmek, yok edilmek, elden gitmek; yakalatmak' (KB 2350)

Bu fiil Eski Türkçede 'kaybetmek, kaçırmak; kaybolmak' anlamlarına gelirken, KB'de 'kaçırmak: kaybedilmek, yok edilmek, elden gitmek; yakalatmak' anlamlarına gelerek anlam genişlemesi meydana gelmiştir.

ıd- 'göndermek' > ıd- 'göndermek, salmak, serbest bırakmak, geçirmek, ulaştırmak' (KB 34, 750, 3907)

Söz konusu fiil Eski Türkçede 'göndermek' anlamına gelirken KB'de 'göndermek, salmak, serbest bırakmak, geçirmek, ulaştırmak' anlamlarında kullanılarak anlam genişlemesi meydana gelmiştir.

it- 'düzenlemek, yapmak, teşkilatlandırmak' > it- 'yapmak, etmek, kılmak; düzenlemek, yoluna koymak, hazırlamak' (KB 165, 303, 3175)

Bu fiilde anlam genişlemesi meydana gelmiştir.

kaşı- 'kavuşmak, birleşmek, toplanmak; buluşmak' > kavuş- 'kavuşmak' (KB 3314, 3316, 5312)

Bu fiilde anlam daralması meydana gelmiştir.

kat- 'katmak, geceyi gündüze katmak, gece yürüyüşü yapmak' > kat- 'katmak, karıştırmak' (KB 711, 2887, 4517)

Söz konusu fiil Eski Türkçede 'katmak, geceyi gündüze katmak, gece yürüyüşü yapmak' anlamlarına gelirken, KB'de 'katmak karıştırmak' gibi anlamlara gelerek anlam daralması meydana gelmiştir.

każğan- ‘kazanmak, toplamak, biriktirmek, zaptetmek; çalışmak’ > każğan- ‘kazanmak’ (KB 189, 3240, 3666)

Bu fiil Eski Türkçede ‘kazanmak, toplamak, biriktirmek, zaptetmek; çalışmak’ anlamlarına gelirken, KB’de ‘kazanmak’ anlamına gelerek anlam daralmasına uğramıştır.

keç- ‘geçmek’ > keç- ‘geçmek, ölmek’ (KB 231, 954, 5177)

Söz konusu fiil Eski Türkçede ‘geçmek’ anlamına gelirken, KB’de ‘geçmek, ölmek’ anlamlarına gelerek anlam genişlemesi meydana gelmiştir.

kıd- ‘öldürmek, küçük parçalara ayırmak’ (EDT 595) > kıy- ‘kıymak, (sözden vb.) dönmek’ (KB 850, 2013, 2876)

Bu fiilde anlam genişlemesi meydana gelmiştir.

kon- ‘konmak, yerleşmek, konaklamak’ > kon- ‘konmak’ (KB 73, 5643)

Söz konusu fiilin Eski Türkçe *ko-* ‘koymak’ fiil kökünden gelmesi muhtemeldir. *koğ-* fiili için de **ko-* şeklinde söz konusu fiil kökü işaret edilmiştir (Clouston: 1972, 595). Söz konusu fiilde anlam daralması meydana gelmiştir.

kötür- ‘kaldırmak, yükseltmek, çıkarmak’ > kötür- ‘götürmek, kaldırmak, yükseltmek, yok etmek’ (KB 1493, 3790, 4728)

Söz konusu fiil Eski Türkçede ‘kaldırmak, yükseltmek, çıkarmak’ anlamlarına gelirken, KB’de ‘götürmek, kaldırmak, yükseltmek, yok etmek’ anlamlarına gelerek anlam genişlemesi meydana gelmiştir.

okı- ‘çağırarak, davet etmek’ > okı- ‘okumak, çağırarak’ (KB 78, 319, 1557)

Söz konusu fiilde anlam genişlemesi meydana gelmiştir.

olur- ‘oturmak, tahta oturmak’ > oldur- ‘oturmak’ (KB 771, 577, 4112)

KB’de *-dur* ettirgenlik eki kullanılmıştır. Kelime **ol-* fiil kökünden türemiştir (Clouston, 1972: 150). Söz konusu fiilde anlam daralması olmuştur.

oz- ‘ileri geçmek, öne atılmak, kurtulmak; sıyrılmak’ > oz- ‘geçmek, ileri geçmek, ilerlemek’ (KB 248, 2344)

Bu fiilde anlam daralması meydana gelmiştir.

ökün- ‘pişman olmak, hayıflanmak, kendine gelmek’ > ökün- ‘pişman olmak’ (KB 363, 1398, 6258)

Söz konusu fiil Orhun yazıtlarında ‘pişman olmak, hayıflanmak, kendine gelmek’ gibi anlamlara gelirken, KB’de ‘pişman olmak’ anlamına gelerek anlam daralmasına uğramıştır.

sa- ‘saymak, söylemek; haber vermek’ > sa- ‘saymak,’ (KB 569, 875, 1657)

Söz konusu Eski Türkçe fiil *sanā-* fiili ile yer değiştirmiştir (Clouston, 1972: 781). Bu fiilde anlam daralması meydana gelmiştir.

sakın- ‘düşünmek, endişelenmek, plan kurmak, yas tutmak’ > sakın- ‘sakinlik; sanmak, düşünmek’ (KB 517, 726, 4240)

Söz konusu fiil Orhun yazıtlarında ‘düşünmek, endişelenmek, plan kurmak, yas tutmak’ gibi anlamlara gelerek, KB’de ‘sakinlik; sanmak, düşünmek’ gibi anlamlara gelerek anlam daralmasına uğramıştır.

sanç- ‘sançmak, mızraklamak’ > sanç- ‘sançmak, dürtmek, vurmak’ (KB 170, 262, 6608)

Söz konusu fiilde anlam genişlemesi meydana gelmiştir.

sı- ‘kırmak, bozmak, yenmek; zaptetmek’ > sı- ‘kırmak, bozmak, ezmek; kırıl-

mak' (KB 2808, 3635, 48047)

Söz konusu fiil Orhun yazitlarında 'kırmak, bozmak, yenmek; zaptetmek' gibi anlamlara gelirken, Kutadgu Bilig'de 'kırmak, bozmak, ezmek; kırılmak' gibi anlamlara gelerek anlam daralması meydana gelmiştir.

sür- 'sürmek, kovmak' > sür- 'sürmek, kovmak, sürgün etmek; devam etmek' (KB 65, 3548, 5344)

Bu fiil Orhun yazitlarında 'sürmek, kovmak' anlamlarına gelirken, KB'de 'sürmek, kovmak, sürgün etmek; devam etmek' gibi anlamlara gelerek anlam genişlemesi meydana gelmiştir.

teg- 'değmek, erişmek, ulaşmak, hücum etmek, çarpışmak' > teg- 'değmek, dokunmak, ulaşmak' (KB 155, 447, 2745)

Bu fiil Orhun yazitlarında 'değmek, erişmek, ulaşmak, hücum etmek, çarpışmak' gibi anlamlara gelirken, KB'de 'değmek, dokunmak, ulaşmak' gibi anlamlara gelerek anlam daralmasına uğramıştır.

td- 'mani olmak, alıkoymak' > td- 'mani olmak, geri koymak; bırakmak' (KB 1197, 1445, 2810; 5439)

Bu fiilde anlam genişlemesi olmuştur. Söz konusu fiil 'bir şeyi geri koymak, bırakmak' anlamlarında da KB'de kullanılmıştır.

tik- 'dikmek' > tik- 'dikmek, dürtmek, sokmak, delmek, dikey getirmek, (dikiş) dikmek, (ağaç) dikmek' (KB 769, 1297, 1899)

Söz konusu fiil Eski Türkçede 'dikmek' anlamına gelirken KB'de 'dikmek, dürtmek, sokmak, delmek, dikey getirmek, (dikiş) dikmek, (ağaç) dikmek' anlamlarına gelerek anlam genişlemesine uğramıştır.

ur- 'vurmak, dövmek, koymak, yapmak, takmak, hak etmek, yontmak, geçirmek, kaydetmek' > ur- 'vurmak, döğmek' (KB 86, 350, 871)

Söz konusu fiil Eski Türkçede 'vurmak, dövmek, koymak, yapmak, takmak, hak etmek, yontmak, geçirmek, kaydetmek' anlamlarına gelirken, KB'de 'vurmak, döğmek' anlamlarına gelerek anlam daralmasına uğramıştır.

üz- 'kesmek, kırmak, koparmak; parçalamak' > üz- 'kesmek' (KB 655, 2419, 5458)

Söz konusu fiil Eski Türkçede 'kesmek, kırmak, koparmak; parçalamak' anlamlarına gelirken, KB'de 'kesmek' anlamına gelerek anlam daralmasına uğramıştır.

yabrit- 'yıpratmak, yok etmek' > yavrit- 'kötülemek, yıpratmak' (KB 990, 1912, 4076)

Bu fiilde anlam daralması meydana gelmiştir.

yarlıka- 'buyurmak, başışlamak, esirgemek; korumak' > yarlıka- 'buyurmak, emretmek; affetmek, başışlamak' (KB 896, 3176, 5122)

Söz konusu fiilde anlam daralması meydana gelmiştir.

yaz- > yazın- 'günah işlemek, karşı gelmek, yanılmak; yolunu şaşırarak' < yaz- 'günah işlemek, kabahat işlemek' (ETY), yaz- 'şaşırmak, yanılmak' (KB 205, 600, 4093)

Söz konusu fiilde anlam daralması meydana gelmiştir.

yél- 'koşmak, koşturmak, dörtnele gitmek, hızlı gitmek' > yél- 'koşmak' (KB 1077)

Söz konusu fiil Orhun yazitlarında 'koşmak, koşturmak, dörtnele gitmek, hızlı gitmek' anlamlarına gelirken, KB'de 'koşmak' anlamına gelerek anlam daralması-

na uğramıştır.

yoğad- 'yok olmak' > yoğad- 'yok etmek' (KB 14, 5270, 6560)

Bu fiilde anlam gelişmesi söz konusudur.

yügür- 'koşmak' > yügür- 'koşmak, seyirtmek, yürüme' (KB 384, 575, 1742)

Söz konusu fiil Orhun yazıtlarında 'koşmak' anlamına gelirken, KB'de 'koşmak, seyirtmek, yürüme' gibi anlamlara gelerek anlam gelişmesi meydana gelmiştir.

yükün- 'baş eğmek' > yükün- 'secde etmek' (KB 582, 5452)

Söz konusu fiil Orhun yazıtlarında 'baş eğmek' anlamına gelirken, KB'de 'secde etmek' anlamına gelerek anlam daralmasına uğramıştır.

Orhun Yazıtlarında Geçen Fiillerden

Kutadgu Bilig'de Yer Almayanlar

ançula- 'sunmak, arz etmek'

añ- 'korkmak'

başad- 'baş olmak, idare etmek, önderlik etmek'

Söz konusu fiil KB'de *baş* 'baş' isim şeklinde geçer (KB 176, 421).

boğuzlan- 'boğazlanmak'

Söz konusu fiil KB'de *boğuz* 'boğaz' isim şeklinde geçer (KB 993, 994).

boşğur- 'öğretmek, ders vermek; yetiştirmek'

böñ- 'tekme atmak, çifte atmak'

büñ- 'boynuz vurmak, tolaşmak'

egir- 'eğirmek, çevirmek, kuşatmak; sevk etmek'

éle- 'il yapmak, vatan yapmak'; élsire- 'ilsizleşmek, devletsizleşmek; esaret altına girmek'; élsiret- 'ilsizleştirmek, devletsizleştirmek; esaret altına sokmak'

Söz konusu fiil KB'de *él* 'il, memleket' isim şeklinde geçer (KB 245, 2103).

ér- 'ermek, yetişmek'

ı- 'göndermek'

Bu fiil KB'de *ıd*- 'göndermek, salmak, serbest bırakmak, geçirmek, ulaştırmak' (KB 34, 750, 3907) *ı-d*- şeklindedir.

içger- 'içe almak, itaat ettirmek, tâbi kılmak'

Söz konusu fiil DLT'de *içger*- 'içeriye koymak' şeklindedir (DLT I 227). Ayrıca bu fiilin kökü *iç* 'iç' ismi de KB'de yer alır (KB 11, 863).

içik- 'bağımlı olmak'

Söz konusu fiil DLT'de *içik*- 'teslim olmak' şeklindedir (DLT I 192). Ayrıca bu fiilin kökü *iç* 'iç' ismi de KB'de yer alır (KB 11, 863).

kağanla- 'kağan yapmak'; kağansıra- 'kağansızlaştırmak, esaret altına almak';

kağansırat- 'kağansızlaştırmak, esaret altına almak'

kaşat- 'titretmek, sarsmak, hareket ettirmek'

kanlan- 'hanlanmak'

Söz konusu fiil KB'de *han* 'han, hükümdar' isim şeklinde geçer (KB 88, 5321).

kağan- 'kazanmak, toplamak, biriktirmek, zaptetmek; çalışmak'

kılıçla- 'kılıçlamak'

Söz konusu fiil KB'de *kılıç* 'kılıç' isim şeklinde geçer (KB 268, 2139).

kışla- 'kışlamak'

- Söz konusu fiil KB'de *kış* 'kış' isim şeklinde geçer (KB 65, 142).
kız- 'kızmak'
kişür- 'kışkırtmak, hiddetlenmek'
 **ķubar*- > *ķuvra*- 'bir araya gelmek, toplanmak' (EDT 586)
ķulad- 'kulu olmak, köle olmak'
 Söz konusu fiil KB'de *ķul* 'kul' isim şeklinde geçer (KB 235, 588).
ķüned- 'cariye olmak, hizmetçi olmak'
 Söz konusu fiil KB'de *ķün* 'cariye' isim şeklinde geçer (KB 3435, 5371).
oğurķalat- 'sırtlatmak, bindirmek, yükletmek'
opla- 'atılmak, hücum etmek'
sıķın- 'üzülmek, yas tutmak'
süle- 'orduğu sevk etmek, sefere çıkmak' > *sület*- 'ordu sevk ettirmek'
 Söz konusu fiil KB'de *sü* 'asker, ordu' isim şeklinde geçer (KB 1403, 2044). Ayrıca bu fiil *süle*- (DLT III 271) şeklinde Karahanlı Türkçesinde geçmiştir.
sünüş- 'süngüleşmek, çarpmak, savaşmak'
 Söz konusu fiil KB'de *sünüş* 'süngü' isim şeklinde geçer (KB 2376).
tarķ- 'dağa çıkmak, dağa kaçmak'
taşık- 'dışarı çıkmak, sefere çıkmak'
 Söz konusu fiil KB'de *taş* 'dış' isim şeklinde geçer (KB 11, 1586). Ayrıca bu fiil *taşık*- (DLT II 116) şeklinde Karahanlı Türkçesinde geçmiştir.
toğla- 'toz çıkarmak'
 Söz konusu fiil KB'de *toğ* 'toz, duman' isim şeklinde geçer (KB 1773, 4426).
tolğat- 'dolatmak, eziyet çektirmek'
tolğa- 'incirmek kederlenmek' (EUTS 160), 'bükmek, dolamak; döndürmek' (EDT 497). Eski Türkçede yer alan *tolğat*- fiili *tolğa*- fiilinin faktitif şeklidir (Clauson, 1972: 497). Ayrıca bu fiil *tolğan*- (DLT II 241) şeklinde Karahanlı Türkçesinde geçmiştir.
tonta- 'çevrilmek, dönmek, dikilmek, devrilmek; yere çevrilmek'
 Bu fiil KB'de *tönjit*- 'eğilmek, dönmek' fiil şekliyle geçer (KB 6220, 6532).
tor- 'zayıflamak, ezilmek, harap olmak; bitmek'
tuy- 'duymak' > *tuyma*- 'duymamak, hissetmemek, farkına varmamak'
 Bu fiil *tuy*- (DLT III 244) şeklinde Karahanlı Türkçesinde geçmiştir.
ulğa- > *ulğart*- 'büyütmek'
ulğa- 'büyüme' (Orkun, 2011, s. 123) fiili *uluğ* 'ulu, büyük' (KB 88, 152) ismin-den türemiştir.
uruğsirat- 'kökünü kazımak, neslini kesmek'
 Söz konusu fiil KB'de *uruğ* 'tohum, nesil, soy' isim şeklinde geçer (KB 108, 3015).
yañ- 'yaymak, saçmak, dağıtmak'
yoğla- *yuğla*- 'yas töreni yapmaktır, ölü yemeği vermek' > *yoğlat*-, *yuğlat*- 'yas töreni yaptırmak, ölü yemeği verdim' fiil
 Söz konusu fiil KB'de *yoğ* 'yas, matem' isim şeklinde geçer (KB 1564, 4577).
yuğur- 'yoğurmak'
 Bu fiil *yuğur*- (DLT II 102) şeklinde Karahanlı Türkçesinde geçmiştir.
yulı- 'yağma etmek'
 Bu fiil *yulu*- (DLT III 90) şeklinde Karahanlı Türkçesinde geçmiştir.

Sonuç

Eski Türkçede yer alan Orhun yazıtları ile ses ve yapı yönünden aynı şekilde kullanılan doksan iki fiil kök ya da gövde şeklinde Kutadgu Bilig’de tespit edilmiştir. Orhun yazıtlarında yer alan yirmi bir adet fiilse Kutadgu Bilig’de çeşitli ses ve şekil değişiklikleriyle yer almıştır. Bu fiillerde *-d > -d*, *b > m*, *b > v*, *o > u*; *-d > -y* ses değişiklikleri daha çok olmuştur. Orhun yazıtlarında yer alan fiillerin önemli bir kısmı hiçbir ses ya da şekil değişimine uğramadan Kutadgu Bilig’de yer almıştır. Ses ya da şekil değişimine uğramış olduğu tespit edilen yirmi bir adet fiilin, ses ya da şekil değişimine uğramamış doksan iki fiile oranı yaklaşık olarak dört buçuk misline yakındır. Bir dilin temel söz varlığından olan fiillerden Orhun yazıtlarında yer almış olanların çoğunun ses ve şekil yönünden Kutadgu Bilig’de aynen yer alması adı geçen eserin söz varlığının büyük ölçüde Orhun Yazıtlarının söz varlığını içerdiğinin göstergesidir.

Orhun yazıtlarında geçen fiillerden yetmiş yedi tanesinin Kutadgu Bilig’de anlamlarını koruduğu çalışmamızda saptanmıştır. Orhun yazıtlarında yer alan kırk adet fiilse Kutadgu Bilig’de çeşitli anlam değişiklikleriyle yer almıştır. Bu fiillerden yirmi iki tanesinde anlam daralması görülürken on dokuz tanesinde anlam genişlemesi tespit edilmiştir. Demek ki Orhun yazıtlarında geçen fiillerden yüz on yedi fiilin anlamını aynen ya da büyük ölçüde Kutadgu Bilig’de korudukları görülmüştür. Bu sonuç da bize söz konusu fiillerin anlam alanının Kutadgu Bilig’de büyük ölçüde yer aldığını gösterir. Yazıtlarda geçen kırk iki adet fiilin Kutadgu Bilig’de geçmediği tespit edilmiştir. Bu fiillerden on yedi tanesi ismi şeklinde bu eserde yer alırken iki tanesi fiil şeklinde geçip köken olarak ilgilidir. Sekiz fiilse Kutadgu Bilig’le aynı dönemin eserlerinden DLT’de geçmiştir. Söz konusu kırk iki fiilden on yedi tanesinin Kutadgu Bilig’de herhangi bir izine rastlanamamıştır. Bu araştırmada incelenen yüz elli beş fiilden yüz on üç tanesi Kutadgu Bilig’de yer aldığına göre Orhun yazıtları fiil varlığı yaklaşık yüzde yetmiş üç oranında Kutadgu Bilig’de yer almıştır. İncelenen fiillerden on yedi tanesinin Kutadgu Bilig’de bir izine rastlanmadığından Orhun Yazıtları fiil varlığının aynen ve dolaylı olarak adı geçen eserde yer alma oranı yaklaşık yüzde doksana çıkarılabilir. Çalışmamızdan elde edilen verilere dayanarak Eski Türkçe ses, yapı özelliklerinin, anlam alanının ve söz varlığının Karahanlı Türkçesinde büyük ölçüde yer bulduğu söylenebilir. Bu sebeple Eski Türkçe ile ilgili araştırmalarda Karahanlı Türkçesinin yeri ve önemi büyüktür.

Informative Abstract

The Appearance of the Verbs of Orhun Inscriptions in Kutadgu Bilig

Verbs are one of the main elements of a lexicon in a language. It is possible to find out some linguistic facts by carrying out some researches into verbs. In our research, the old Turkish verbs used in Orkhun inscriptions have been scanned and determined. The old Turkish verbs of the inscriptions have also been scanned and determined in Kutadgu Bilig. A lot of

verbs having reached to Kutadgu Bilig have been found out. In terms of phonology, morphology and semantics, the old Turkish verbs have been compared to the verbs in Kutadgu Bilig according to the comparative method. Some etymological explanations have been included while comparing these verbs to their forms in Orkhun inscriptions. The limits of this article are some written resources taking place in two historical Turkish dialects: the language of the second Turkish Khaganate (Gökturks) and Karakhanid Turkish. There are various historical resources written in these periods of Turkish language. A lot of verbs were used in various inscriptions and books in old Turkish. Including all of these verbs in our research is out of the limits of an article. Because of this reason, we have put some limits on this article. Orkhon inscriptions reflect the lexicon of old Turkish. By scanning and determining the verbs of the inscriptions we have received enough data on the lexicon of old Turkish. And the lexicon of Karakhanid Turkish is substantially reflected in Kutadgu Bilig. The main goal of this research is to determine the verbs used in Orkhun inscriptions and Kutadgu Bilig. So we can identify whether the base old Turkish lexicon and semantic field are preserved in Kutadgu Bilig or not. And it has been possible to find out and show some phonological, morphological and semantical similarities and changes about the appearances of old Turkish verbs in two different language periods.

The method of our research can be summarized as follows: Firstly, we have researched the verbs preserving their phonological and morphological features. The determined verbs have been listed in the alphabetical order. Their meanings have been translated into contemporary Turkish language. Then, some examples of the verbs determined in the couplets of Kutadgu Bilig have been shown in this part of this article. In the second part of the research, we have done some researches into the verbs not preserving their phonological and morphological features. The scanned and determined verbs have been found out with their phonetical and morphological changes and listed in the alphabetical order. Their meanings in Orkhon inscriptions and Kutadgu Bilig have also been translated into contemporary Turkish language. Then, some examples of the verbs determined in the couplets of Kutadgu Bilig have also been shown in this part of the article. And then, we showed the determined phonological and morphological features by comparing to the old Turkish forms. In the third part of this article, we have carried out some researches into the scanned verbs preserving their meanings in Orkhun inscriptions. The scanned and determined verbs have been listed in the alphabetical order. Then, some examples of the verbs determined in the couplets in Kutadgu Bilig have also been shown in this part. In the fourth part of the research, we have researched the verbs not preserving their meanings. The scanned and determined verbs have also been listed in the alphabetical order. Their meanings in the inscriptions and Kutadgu Bilig have been translated into contemporary Turkish language. Then, some numbers of couplets containing various semantical changes have been giv-

en as various examples from Kutadgu Bilig. And then, we showed the determined semantic features by comparing to the old Turkish forms. In the last part of this article, we have included the verbs not determined in Kutadgu Bilig. The determined verbs have been listed in the alphabetical order. Then, their meanings have been translated in contemporary Turkish language.

As a result of this research, most of the verbs used in Orkhun inscriptions have been determined in Kutadgu Bilig. The verbs which do not take place in Kutadgu Bilig have been determined in DLT written in the same language period with Kutadgu Bilig (Karakhanic Turkish). According to this data it is possible to say that most of the verbs of Orkhun inscriptions also take place in Karakhanic Turkish. As a result of this fact, we can also say that lexicon of Karakhanic Turkish has substantially preserved the lexicon of Orkhun inscriptions. All in all, based on the data received from our research, the old Turkish phonetic, morphological features, semantic field and vocabulary are found and preserved in Kutadgu Bilig and Karakhanic Turkish to a large extent.

Keywords: Old Turkish, Orkhun inscriptions, Kutadgu Bilig, Etymology, Semantics

Kısaltmalar

- DLT: Divanü Lûgat-it-Türk
 EDT: Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish
 ETY: Eski Türk Yazıtları
 EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
 KB: Kutadgu Bilig
 IB: İrk Bitig
 ŞU: Şine Usu
 TT: Türkische Turfan-Texte

Kaynakça

- Arat, Reşid Rahmeti, *Kutadgu Bilig III İndeks*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul 1979.
 Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Yayınları, İstanbul 1993.
 Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, The Clarendon Press, Oxford 1972.
 Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2005.
 Kâşgarlı, Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, TDK, Ankara 2006.
 Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 2011.